

Zeni LEBL

TRAGEDIJA BEOGRADSKIH JEVREJA 1688. GODINE

GOTOVO neproziran veo pokriva dugo razdoblje, sve do 1521. godine, istorije jevrejske zajednice u Beogradu. Nema gotovo nikakvih podataka, nisu ostali spomenici ili pisani dokumenti, iako se pozitivno zna da su Jevreji tamo živeli i pre turskog osvajanja Beograda.

Stanje se znatno izmenilo od dolaska Turaka u ove krajeve. Odat ima pisane dokumentacije, zapisa putnika i putopisaca, gotovo nikad neutralnih, o stanju u zemljama kroz koje su prolazili. Turski putopisci nisu »silazili u narod« da mu opjaju bilo. I najcitiraniji među njima, Evlija Čelebi (1611—1682), ocenjivao je stanje »od oka«, pa je preterivao u oba pravca: ili bi umanjio ili veličao ono što je video, ili o čemu je čuo. Hrišćanski putnici crpili su znanje o mestu od njima bliskih krugova, kojima svakako nije bilo stalo do objektivnog slikanja stanja, osobito ako je trebalo reći neku lepu reč, nešto u korist Osmanlija. Zato je uvek bilo potrebno uzeti u obzir obe strane i nekako doći do »zlatne sredine«, do koliko-toliko objektivne istine.

Negde na sredini puta nalazili su se Jevreji. Istini za volju, Jevreji su pokazivali izvesnu naklonost prema Turcima jer su im oni ukazali gostoprimstvo posle silnih patnji koje su doživeli u zemljama hrišćanske Evrope u doba koje se do danas slavi kao doba preporoda, renesanse. Od tolikih umetnika pera i kičice toga doba nije izišla nijedna reč protesta ili slika stanja. Evropa je ćutala dok su ljudi, žene i deca goreli na lomačama i masovno umištavani i izbacivani iz zemalja »preporoda« jedino zbog toga što su bili Jevreji. I kada je otomanska imperija otvorila svoja vrata, pružila utočište i širokogrudno primila te nevoljnike, razumljivo je da su oni postali više nego lojalni podanici, te prilično doprineli kulturnom i ekonomskom razvoju zaostale sredine.

Iako su i Jevreji po šerijatskim zakonima o nemuslimanskim manjinama spadali u kategoriju zimija ili raje na koju su se odnosila ograničenja i zabrane, bihi određivani porezi i dažbine kao i hrišćanima, ipak se veoma često u dokumentima pojavljuju naredbe koje se odnose »na zimije i Jevreje«. Možda je to dolazilo stoga što su muslimani i Jevreji imali neke slične običaje (obrezivanje, mada ne na isti način i u isto doba detetovog života, zabrana da se jede svinjsko meso, pa su često imali zajedničke klanice, zatim ritualna kupanja, tako da su Jevreji ponekad upotrebljavali turske amame i sl.), ali su postojale i bitne razlike u načinu života. Kao što su i ostale manjine videle prednost u tome i više volele da stanuju u zasebnim četvrtima, tako su i Jevreji podizali svoje domove, škole, sina-

goge i ostale ustanove u tzv. jevrejskim mahalama. Izvan grada su i Jevreji kao i ostali dobijali teren na kome su sahranjivali svoje mrtve.

Jevrejske mahale nisu bile u stilu »geta«¹ po evropskim uzorima, sa zidinama i kapijama, ograničenjima ili potpunom zabranom kretanja i raznim ponižavanjima. Jevreji u Turskom Carstvu su znali da treba plaćati »caru carevo« i ne mešati se u »visoku politiku«. Tako su dobijali i neku vrstu unutrašnje autonomije i mogli su osnivati svoje Institucije. Imali su čak i svoj *bet-din* (sud) i svoje *dajane* (sudije), pa i vrhovnog sudiju zvanog *av-bet-din*, dužnost koju je uglavnom vršio glavni rabin grada. Presudu su poštovali i jevrejski živalj i režimske vlasti.² U većim mestima Carstva postojale su rabinske škole na veoma visokom nivou, a one su upućivale svoje absolvente manjim i udaljenijim zajednicama. Veza između metropola i periferije nije nikad prekidana, čak ni u teškim uslovima tadašnjeg međugradskog, međuvilajetskog i međunarodnog saobraćaja. Treba naglasiti da gotovo nije bilo slučaja da je Jevrejima sudio kadija. Jevrejske sudije su donosile presude ne samo u verskim raspravama nego i u čisto svetovnim slučajevima, kojih je bilo čak više od onih na verskoj osnovi. Rabini i dajani manjih zajednica imali su spise čuvenih zakonodavaca, naučnika i komentatora, kao i njihove presude u istim ili sličnim slučajevima, pa je većano po sistemu presedana. Ako bi ipak došlo do nesporazuma, razmirica i neslaganja među sudijama ili protivrečnih izjava svedoka, rabini i dajani su se obraćali svojim učiteljima u središtima Turskog Carstva, uglavnom u Solunu, Carigradu ili Jedrenu, a katkad i izvan granica Carstva (Italija, Austrija, Ugarska i druge zemlje). Iznenađuje brzina priprema tih pitanja i odgovora na njih ako se uzmu u obzir sve teškoće u vezi sa saobraćajnicama. Ponekad je isto pitanje bilo upućeno različitim arbitrima. Sa svoje strane je gotovo svaki od tih poznatih duhovnih vođa vodio tačnu evidenciju pripisanih pitanja i poslanih odgovora, pa bi kasnije on ili njegovi naslednici i sledbenici objavili i pitanja i odgovore. Zahvaljujući tome, veoma često se dobija i slika stanja zajednice i njenih članova, uz tačan datum i potpise svedoka i dajana. Ponekad nema imena onih koji se sude, pa se umesto njihovih upotrebljavaju neutralna imena (po imenima sinova praoca Jakova: Reuven, Šimon, Levi, Jehuda i sl.) da bi se izbeglo uticanje na dajane ako se znao identitet, ili su same stranke želele da ostanu anonimne pošto je bilo najvažnije da se dobije pravedna presuda. Istraživačima često nisu bili bitni ni presuda ni vatreni argumenti za ili protiv jer je iz samog pitanja bilo jasno o čemu je reč. Odgovori veoma često daju lično sudijino mišljenje, ali s preporukom da do konačne odluke ili presude dođe na licu mesta, po lokalnim zakonima ili običajima.

Mnogobrojna hebrejska literatura tzv. »Responza« (»Šeelot utešuvot«, »Pitanja i odgovori«) knjiga i brošura pomogla nam je da steknemo prilično vernu sliku

¹ Prvi geto kao institucija pod tim imenom stvoren je u Veneciji 1516, tzv. Ghetto nuovo. Postoje razna mišljenja o poreklu naziva; najprihvatljivija su gledišta onih koji tvrde da ime dolazi od livnice (ghetto) koja se nalazila u neposrednoj blizini zidina venecijanskog geta, ili po hebrejskoj reči »get«, što znači razvod, ali i odvajanje, separacija.

² Dajani nisu imali pravo da donose presude vezane za izdržavanje kazne zatvora ili izvršenja neke fizičke kazne. Najteže su bile kazne bojkota, potpune izolacije, što je bojkotovanog često primoravalo da se iseli iz dotadašnje sredine.

svakodnevnog života Jevreja, ali i ostalih etničkih grupa, počev od prve polovine XVI veka, na tlu današnje Jugoslavije.

Jevrejska zajednica u Beogradu je sredinom XVII veka dostigla vrhunac kulturnog, duhovnog i ekonomskog razvoja. Ni ratovi ni požari ni epidemije nisu presudno uticali na razvoj te zajednice pošto je granica bila daleko, a u sklop Turskog Carstva ušla je i teritorija današnje Mađarske, s veoma razvijenim jevrejskim zajednicama. Vezi Beograda i Budimpešte³ doprineo je i dobar, iako često opasan rečni saobraćaj Dunavom. Sa Solunom i Carigradom⁴ vezivale su Beograd tradicionalne veze. Živa je bila i trgovina s gradovima Skoplje,⁵ Bitolj,⁶ Kastorija, Sofija, Vidin i drugima. Beogradski Jevreji su odlazili na sajmove u Leskovac, Strugu, stizali i do Lajpciga, često su posećivali Dubrovnik, Beč, Veneciju . . . U gradovima u kojima su postojale jevrejske štamparije štampali su svoja dela. Veza sa Erec Jisraelom⁷ bila je snažna: odande su dolazili emisari da prime prilog-pomoć za sirotinju jevrejskih naselja u Svetoj zemlji, posebno za četiri »sveta grada« — Jerusalim, Tiberiju, Safed (Cfat) i Hevron. Ponekad su ti emisari ostajali u Beogradu duže ili kraće, njima su se obraćali za savete, postavljali ih za dajane, a ponekad i za rabine.

Osnivač čuvene beogradske Ješive⁸ u prvoj polovini XVII veka bio je Jehuda Lerma.⁹ Njegov naslednik je bio rabin Šimha ben Geršon Hakoen,¹⁰ a onda je rabin postao Josif ben Jichak Almosnino iz Jerusalima u svojoj dvadesetoj godini. On je bio sestrić Jehude Lerme, a njegova žena Lea je kći rabina Simhe, njegovog prethodnika.

³ Beograd se u hebrejskim izvorima naziva Belogrado, a Budimpešta Budon ili Ofen.

⁴ Carigrad se u hebrejskim izvorima naziva Kušta ili Konstantina.

⁵ Skoplje je u turskim izvorima Uoküb, a u hebrejskim Iškopja, izjopija i slično.

⁶ Bitola ili Bitolj je u svim hebrejskim izvorima Monastir ili Monastirio.

⁷ Erec Jisrael je hebrejski naziv za Palestinu; u hebrejskim izvorima naziva se ili Erec Jisrael ili, češće, Erec hakodeš — Sveta zemlja.

⁸ Ješive su jevrejske teološke škole, talmudski koledži.

⁹ Beogradski rabin Jehuda Lerma rođen je oko 1580. u Carigradu i bio učenik čuvenog rabina Jehiela Basana. Rabin Lerma je mnogo pisao, primao pitanja i slao odgovore, ali su svi njegovi rukopisi izgoreli prilikom jednog od čestih požara u jevrejskoj mahali. Njegov učenik i naslednik rabin Šimha ben Geršon Hakoen potrudilo se i pronašao 30 pitanja upućenih Lermi i odgovore na njih, te ih objavio posle Lermine smrti u knjizi rezponza pod imenom *Sačuvano iz Jehudinog doma*, Venecija 1847. Veoma poznati leksikografi, među njima M. Steinschneider i S. Wininger, pomešali su našeg Jehudu Lermu s njegovim imenjacom, po svoj prilici dedom koji je rođen u Španiji pred izgon Jevreja za vreme inkvizicije. Taj Jehuda Lerma živio je izvasno vreme u Italiji, gde je štampao svoje knjige *Lehem Jehuda* i *Dorš al hanešama*, a posle je prešao u Carigrad. Donosimo primer jednog apsurdnog tvrdjenja iz *Grosso Jüdische National-Biographie*, S. Wininger, 1925, 32: «Lerma, Jehuda b. Samuel, Talmudist, lobte um die Mitte des 16. Jahrhunderts, wer Schüler des Jehiel Basan, kam 1554. nach Italien, wo er das Talmudstudium verbreitete und war dann Rabbiner in Belgrad. . .»

¹⁰ Rabin Šimha ben Geršon Hakoen (1620—1664) je pisac knjige *Sefer šemot*, Venecija 1657, koja donosi imena ljudi i gradova i tačan način deskripcije, veoma važan u procesima, naročito oko razvoda braka. U predgovoru knjizi i u samom tekstu, rabin Šimha donosi brojne važne istorijske činjenice, koje ćemo obraditi drugom prilikom. Uzgred, neki autori su pogrešno naveli da je taj beogradski rabin sin budimskog rabina Efrajima Hakoena.

Lermi, Hakoenu i Almosninu obraćali su se za savet ne samo članovi beogradske jevrejske zajednice nego i mnogi rabini i đajani iz drugih pokrajina i zemalja. Mada još nisu dovoljno ispitani svi spisi responza, ipak i ono što već znamo baca svetlo na obrazovanje tih rabina i na autoritet koji su uživali.

KASE I FONDOVI ZA OTKUP ZAROBLJENIKA

Pojam »zarobljenik« je sinonim za vojnika koji posle borbe pada u neprijateljske ruke i u novije doba je zaštićen međunarodnom konvencijom. Međutim, Jevreji nisu bili vojnici u »tursko doba« i nisu se borili protiv neprijatelja Turske, ali se iz istorije vidi da nije bilo oružanog sukoba između sila a da on nije bio iskorišćen za uzimanje Jevreja »zarobljenika«, talaca, i iznuđivanje otkupnine za njih iz logora u koje su dovođeni pod najtežim okolnostima. U roblje su uzimani ne samo muškarci nego i žene, deca, bolesni i nemoćni — bukvalno svi Jevreji, cela zajednica, a ponekad samo lideri, za čiji su otkup tražene posebne visoke svote novca. Bio je to poznati način ucene, pa su u mnogim jevrejskim zajednicama postojali fondovi, tzv. *Kase za otkup zarobljenika* (The Fund of Cautivos; hebrejski *Kupat pidjon-švujim*). Neprijatelji Jevreja su znali da mogu računati na duh jevrejske solidarnosti. Rokovi za isplaćivanje otkupa koji su određivani kao krajnji bili su veoma kratki. Razume se da su pretnje o posledicama koje bi nastale zbog neplaćanja bile užasne. Desetkovano već usled tegoba na putu, roblje često nije uspevalo da preživi stradanja i doživi otkup i oslobođenje. Ako otkup ne bi stigao u određenom roku nisu bili retki slučajevi da ih prodaju u robove. Jedina veza sa spoljnim svetom bila su vapijuća pisma za pomoć, a pokatkad i izaslanici koje su komandanti logora puštali da sakupljaju priloge po bogatijim centrima Evrope ili Turskog Carstva. Najčešće su to bili London, Amsterdam, Beč, Nikolsburg, Venecija, Mantova, Padova, ali i gradovi i ostrva u otomanskoj imperiji (Solun, Carigrad, Krf i drugi).

Ti fondovi su bili gotovo potpuno osiromašeni u XVII veku. Posle pogroma Jevreja u Poljskoj i Ukrajini 1648—1656, za vreme ustanka hetmana ukrajinskih kozaka Bogdana Hmeljnickog, kad su kozaci i Tatari odveli preživеле na Krim da ih prodaju u roblje, došla je do izraza jevrejska solidarnost. Između ostalih zabeležen je i slučaj kad je otkupljeno 3.000 tih Jevreja: uz pomoć jevrejskih zajednica širom Evrope otkupili su ih Jevreji iz Carigrada.

Iz toga doba ostao je veoma zanimljiv dokumenat iz koga se vidi da je grupa tih zarobljenika bila sprovedena kroz Beograd na putu za pijacu roblja u Carigradu. Beogradski Jevrejina Ješaja ben Daniel de Paz uspeo je 1656. da »ukrade« jednog zarobljenog Jevrejina iz Krakova. Treba imati na umu da je krađa robova kažnjavana smrću. Iako je i sam bio siromašan, Ješaja je roba opremio hranom i ostalim potrebama za put, pa se čovek vratio u svoj rodni grad, ali je Ješaja morao pobeći iz Beograda iz straha od kazne. Došavši u Amsterdam, Ješaja se

izdržavao podučavajući Toru i španski i portugalski jezik. Međutim, želja da se vrati u svoj grad i dom bila je toliko snažna da je odlučio da to i ostvari. Izgleda da su mu za to bile potrebne »karakteristike«, pa se pobrinuo da dobije tri preporuke najčuvanijih rabina toga vremena. Svaka od tih preporuka pisana je hebrejskim jezikom i stilom tih zajednica — portugalske, nemačke i italijanske. Preporuke su u Amsterdamu 1659. potpisali vrhovni rabin portugalske verske zajednice Šaul Levi Morteira i rabini Jichak Abuav, Šalom Ibn Josef, Josef i Jehošua de Faro i Jakov Jehuda Gur-Arje. U Koblencu je dobio preporuku rabina Lejba Halperina, a 1668. u Veneciji potpisali su preporuku vrhovni rabin Simha ben Jichak Lucato, Jakov ben Moše Halevi, Šlomo Haj ben Nehemija Saraval i Moše ben Mordehaj Zakut.¹¹

Fondovi za otkup zarobljenika nisu uvek korišćeni jedino za roblje iz ratova. Ucenjivani su i civili, pojedinci ili porodice. Tako je neki Jichak Morenu iz Beograda bio žrtva pirata: zarobljen je 1673. sa ženom i troje dece na putu za Erec Jisrael. Pošto je jevrejska zajednica na Malti bila najbliža, pirati su ucenili njene članove. Međutim, tih dana im je kasa za otkup već bila prazna, no oni su ipak prikupili sumu od 300 pjastera, ali su ucenjivači tražili 575 pjastera. To je bilo previše za dobročinitelje, pa su napisali posredniku (i toga je bilo!) da se otmičari ljuto varaju ako misle da od njih mogu izvući tako veliku sumu za starog čoveka, njegovu bolesnu ženu i troje dece, od kojih je jedno slepo. Za odmazdu, otmičari su zapretili da će pokrstiti jedno od dece.¹²

OKUPACIJA BEOGRADA I SUDBINA BEOGRADSKIH JEVREJA

Povlačenje otomanske vojske počelo je posle poraza pod Bečom 1683, a nastavljeno je nakon pada Budima 1686. godine.

Početak avgusta 1688. započela je opsada Beograda. Austrijska vojska koju je predvodio badenski kurfirst Maksimilijan Emanuel osvojila je Beograd 6. septembra 1688, a grad je ostao u rukama Austrijanaca do 8. oktobra 1690. godine.

Opsada i zauzeće Beograda doveli su jevrejsku zajednicu do katastrofe; naime, veoma mali broj Jevreja uspeo je da se blagovremeno skloni u unutrašnjost. U stvari, bili su poučeni gorkim iskustvom Jevreja iz Budima nad kojima je izvršen masovni pokolj samo dve godine ranije (optuženi da su bili turski doušnici). Jedna porodica iz Beograda je nekako stigla do Ankone, ali nije nameravala da tamo i ostane, nego je želela da se nastani u Carigradu. U tome joj je pomogla ankonška zajednica, a naročito rabin Josef ben Šlomo Pijamenti (umro 1721). On piše:

¹¹ David Kaufmann, »David Carcassoni et le rachat par la Communauté de Constantinople des Juifs faits prisonniers durant la persécution de Chmielnicki« u *Revue des Etudes Juives* (dalje: REJ), vol. XXV, Paris 1892, 202—216

¹² C. Roth, »The Jews of Malta« u *The Jewish Historical Society of England, Transactions*, vol. XII, London 1931, 229.

»Sveta zajednica u Beogradu popila je čašu otrova kad je u grad došao tuđinac i izbacio ih odande kao praznu posudu.«¹³

Većina izbeglica nalazila je utočište po gradovima Turskog Carstva, uglavnom u Vidinu, Nikopolju, Solunu i Carigradu. Svedočanstvo koje je pred sudom u Solunu dao Josef Musači,¹⁴ izbeglica iz Beograda, pruža dosta podataka. Po imenu ubijenog Josefa Suareza, takođe iz Beograda, može se videti da je bio poreklom iz Portugala. U Beogradu je imao trgovinu u ortakluku sa Musačijem. Kad su Austrijanci opkoljavali Beograd, Josef Suarez je sa još osmoricom beogradskih Jevreja uspeo da se ukrca na brod u nameri da stigne u Nikopolj. Po tadašnjim pravilima za Jevreje bio je odeven u plavi koporan (kaput), a na glavi je imao veliku šiljastu trorogu kapu. Suareza su ubili razbojnici između Poreča i Nikopolja, a ostali su srećno stigli u Nikopolj.

Evo dela izjave Josefa Musačija dato pred Bet-dinom u Solunu 2. kisleva 5450 (oko novembra 1689) na latinu: »Kada smo pobjegli iz Beograda video sam Josefa Suareza na brodu sa ostalim Jevrejima i pozdravio se sa njm. Posle sam ga video kad smo došli u mesto zvano Poreč. Suarez je nastavio put sa ostalima, a ja sam se odvojio i drugim putem stigao u Nikopolj, gde sam kasnije sreo nekolicinu od onih osam Jevreja i pitao ih o Josefu Suarezu. Oni su mi rekli da je on ubijen«. Na moje pitanje odakle to znaju, oni mi odgovoriše: 'Nas su bila devetorica Jevreja koji smo putovali zajedno, kad su nas napali razbojnici i Josef Suarez je nestao. Kasnije smo srolj jednu Turkinju koja nam je to pričala i rekla da je i ona bila opljačkana'... »

U istom dokumentu ima još nekoliko izjava o tom slučaju, između ostalih i izjava jednog hrišćanina koji je bio svedok ubistva. Bio je sakriven ispod nekog drveta i video kako su razbojnici tri puta uboli sabljom Suarezu. Tek treći ubod ga je usmrtio. Josef Suarez je bio oženjen Jevrejkom iz Soluna, koja se nije mogla preudati dok se sa sigurnošću ne utvrdi da je udovica a ne aguna, tj. žena-vezanica kojoj je zabranjeno da se preuda dok ne bude imala neoborive dokaze da joj je muž mrtav.¹⁵

Austrijanci su tada bili ne samo neprijatelji Turaka nego i svih onih koji su uživali njihovu naklonost ili zaštitu, u prvom redu Jevreji (ali dobrim delom i Dubrovčani). Ipak je većina beogradskih Jevreja ostala u gradu, verujući u »nosiocce zapadne kulture«. Za to su platili visoku cenu: već prvih dana okupacije, Jevreji i zarobljeni Turci su naterani da raščičavaju ruševine prouzrokovane bombardovanjem i ratnim operacijama i da vade leševe ispod ruševina.¹⁶

¹³ E. Bašan, *Svilja upadut* (dalje: E. Bašan), Ramat Gan 1980, 150, nap. 48; rukopis ove preporuke nalazi se u Jerusalimu.

¹⁴ Verovatno pogrešno napisano ime: možda Mučačon iz poznate rabinske porodice tog vremena u Beogradu i Sarajevu.

¹⁵ A. H. Perahija, *Perah mate Aharon*, II tom, Amsterdam 1703, pitanje 38, str. 69.

¹⁶ J. J. Schudt, *Jüdische Merkwürdigkeiten*, Buch IV, Frankfurt u. Leipzig 1714, 141: »Nach Eroberung Belgrads anno 1688 mussten die Juden und gefangene Türcken die Stadt von den Ruinen und toden Cörpern säubern.«

Ubrzo zatim su Austrijanci »zarobili« sve u Beogradu preostale Jevreje. Odveli su ih u ropstvo gole i bose, gladne i žedne, znajući da će time obogatiti ne samo državnu kasu nego i privatne džepove jer su ih nudili na prodaju ili otkup.¹⁷

Slika stanja i stradanja jevrejskih zajednica iz Beograda, Skoplja i Sarajeva za vreme austrijske okupacije krajem XVIII veka može se naći u mnogim hebrejskim izvorima toga vremena. U pitanjima koja su upućena jerusalimskom rabinu Mošeu Havivu (1654—1696) mogu se naći i obavesti o razmiricama među zarobljenicima, o pojedinostima vezanim za način otkupa tog roblja, i sl. Po proračunu rabina Haviva, u Beogradu je zarobljeno oko 640 Jevreja, od kojih je u ruke jedne oružane jedinice dospelo 600, a ostatak od 40 u ruke drugih.¹⁸ Približna ocena broja zarobljenika nalazila se i u drugim izvorima iz tog vremena. Tako u predgovoru knjizi *Medut biJehosef* stoji da je u onoj manjoj grupi bilo 45 zarobljenika, među kojima i rabin Almosnino, a izgleda da je to bila grupa »povlašćenih«.¹⁹

Iz hebrejskih izvora vidi se da je ona velika grupa poslala svoje izaslanike u Tursku da sakupljaju novac za otkup. U nekom gradu sreli su jednog uticajnog Jevrejina koj je imao rođake upravo u manjoj grupi, pa je ovaj uslovio davanje priloga dodeljivanjem jednog dela i toj grupi. Izaslanici su prihvatili uslov, ali kad su se vratili u svoj logor odustali su od obećanja, objašnjavajući da su oni pristali samo pod pritiskom kako ne bi štetili celoj akciji. Druga teškoća s kojom su se suočili bila je u tome što visina otkupa nije bila ista za sve. Za oslobođenje manje grupe, Austrijanci su tražili mnogo veći otkup »po glavi« — čak četiri puta veći — od »glava« one veće grupe.²⁰

Među zarobljenicima se znalo da pojedinci imaju novac ili nakit deponovan po gradovima Turske. Napravljen je popis da bi izaslanici mogli da dođu do određene sume za otkup kako bi se što pre oslobodili. Jedan od zarobljenika, za koga se znalo da mu žena ima mnogo zlatnog i srebrnog nakita, odbio je da se obaveže jer je dugovao veliku svotu novca nekom turskom trgovcu. Većina je odlučila da taj trgovac treba da sačeka bolje dane za povratak duga.²¹

PRILOZI JEVREJSKIH ZAJEDNICA ŠIROM EVROPE

U ime grupe od 32 zarobljenika krenuo je izaslanik Elija Jurado u Italiju da prikuplja priloge. Tako je 1690. stigao i u Modenu, u dom rabina Avrahama Roviga

¹⁷ Sudbina beogradskih Jevreja iz 1688. zadesila je godinu dana kasnije i Jevreje Skoplja (vid. Žani Lebl, *Plima i ston*, Gornji Milanovac 1990, 157—164), a 1697. i jevrejsku zajednicu u Sarajevu (vid. Žani Lebl, »Pismo sarajevskih Jevreja iz logora u Osljaku 1697. godine«, *Bilten Jevrejske opštine Zagreb*, br. 12/1989, 13).

¹⁸ E. Bašan, 147—148, po rukopisu M. Haviva, Moskva, br. 237, znak 52, listovi 277b—279.

¹⁹ J. Almosnino, *Edut biJehosef*, II tom, Carigrad 1733, predgovor autorovog sina.

²⁰ Kao napomena 12.

²¹ E. Bašan, 148.

koji je redovno vodio spisak posetilaca. Iz spiska se vidi da je rabin Avraham veoma cenio tada već starog, ali mudrog i poštovanog Jurada.²²

Zanimljivo je da su dva zarobljenika iz Beograda, Meir Jakov i Jichak Sohn-rack (?) stigli 1690. do Lajpciga u kojem je održan čuveni međunarodni sajam da i tamo sakupljaju priloge za zarobljenike.²³ Posredno saznajemo da je i jevrejska zajednica na Krfu pomogla svojim priložima: jevrejski zarobljenici iz Sarajeva obratili su se 1697. svojoj braći na Krfu da pomognu i njima kao što su to učinili devet godina ranije za zarobljene beogradske Jevreje.²⁴ Zna se da su izaslanici stizali i u London, Beč i italijanske gradove. U Padovi im je tamošnja zajednica početkom 1689. priložila 175 dukata.²⁵ Jevrejska zajednica u Mantovi je 1690. priložila 50 dukata.²⁶ Španska i portugalska jevrejska zajednica u Londonu priložila je svoj doprinos za zarobljenike iz Beograda 1689, a godinu dana kasnije poslala je još jedan prilog u Amsterdam u koji je stigao izaslanik tih zarobljenika.²⁷

Nisu svi izaslanici išli u ime grupe, nego je bilo i onih koji su to činili da bi kupili sumu za otkup pojedinaca. To je učinio i Moše Hajon da bi mogao otkupiti sina Nehemiju Hiju, o kome će još biti reči.

Često imamo podatke o izaslanicima i priložima iz preporuka za druge zajednice koje su nosili ti izaslanici.²⁸

JOZEF BEN JICHAK ALMOSNINO, «EDUT BIJEHOSEF»

Jevrejsko roblje je bilo doterano najvećim delom u osječku tvrđavu, a manje grupe su odvođene još dalje, pretežno u gradove Moravske. Slavnog beogradskog rabina Josefa Almosnina (1643—1689) sa porodicom odveli su Austrijanci u grad Nikolsburg (danas Mikulov), gde ga je otkupila mesna jevrejska zajednica, ali je on uskoro umro u svojoj 46. godini. Godinama kasnije, kao nekim čudom, njegovi sinovi Jichak, Simha i Jehuda pronalaze deo rukopisa svoga oca u Carigradu i tamo štampaju dva toma njegovih responzi.²⁹ O događajima iz 1688. godine os-

²² J. Sonne, «Visitors at the house of R. Abraham Rovigo», *Sefunot*, vol. V, Jerusalem 1961, 268.

²³ M. Freudenthal, *Leipziger Messgäste*, Frankfurt a.M. 1928, 471, o posetilcima Lajpcičkog sajma iz Beograda 1375—1764; «Mayer Jakob, Isak Sohrack, 1690: Gefangene, wehlen Almosen sammeln und deshalb mautfrei.» Ovo drugo prezime nije tipično za Jevreje u Beogradu, pa pretpostavljam da je reč o Jichaku Juradu, svakako rođaku staroga Ellje, koji se i kasnije pominje među posetilcima sajma u Brestau, ali ne kao zarobljenik nego kao grčki prevodilac iz Beograda. Vid. *Jüdische Familien-Forschung*, sv. 33/1933, 525; *Breslauer Jüdische Messgäste*, pod br. 83: «Isak Jurate, griechischer Dolmetscher von Belgrad.» I autor pretpostavlja da je Jurate identičan sa Sohrackom (?) iz 1690.

²⁴ Vid. napomenu br. 17.

²⁵ E. Bašan, 150: Rabb. M. Latess, *Notizie e Documenti di Lett. e Storia Giudicaia — Estratto dell' Antologia Israellitica*: «Nel 1688, ebbe la comunita di Padova ad occuparsi degli Ebrei di Belgrado, in occasione dei maltrattamenti da questi sofferti per mano delle truppe imperiali conquistatrici di quella città.»

²⁶ S. Simonsen, *Povest Jevreja u Vojvodstvu Mantova*, Jerusalem 1965, 336.

²⁷ R. D. Barnett, «The Correspondence of the Mahamad of the Spanish and Portuguese Congregation of London during the 17th and 18th Centuries», *Jewish Historical Society of England, Transactions* (JHSET), XX, London 1964, 1—51.

²⁸ E. Bašan, 148—150, po rukopisu rabina Mošea ben Haviva.

²⁹ J. Almosnino, *Edut Bijehosef* (Josefovo svedočenje), Carigrad 1711. i 1733.

talo je nekoliko redaka u predgovoru drugom tomu iz pera autorovog sina Jichaka: »Poznato je kako smo surovo izgnani iz svoje zemlje. Neprijatelj nas je iznenada zarobio i prognao. Svaki odred je terao svoje zarobljenike na drugu stranu. Decu i žene, mladiće i devojke, starce i starice, siročad i udove, svak je terao svoje. U našem odredu bilo je četini pet [treba: četrdeset pet] Jevreja, među njima moj veliki otac. Oficir na konju predao nas je svome sluzi da nas odvede preko granice. Dobrome Bogu neka je hvala što smo posle pretrpljenih tegoba na kraju stigli u dobru pokrajinu, u veliku varoš učitelja i književnika. Tu su se Jevreji potrudili da nam ukažu dobrotu, svak po svojoj moći, nudili nam jela i reči utehe, i savetovali se kako da nas otkupe iz ropstva. Međutim, jednoga dana pred veče umre naš mili otac Josef. Starešine zajednice su se trudile, otrčale su zapovedniku da dozvolji sahranu pokojnika po našem zakonu, da ga ne ostave nesa-hranjenog i preko drugog dana. Ponudili su mu i poklon, no sluga rđavoga srca primio je poklon, ali nije dozvolio da se pokojnik zakopa... Još iste noći obratilo se izaslanstvo varoškom poglavaru, koji te noći nije mogao da zaspi. On saslušao molbu, kazni slugu, i sam dođe na pogreb da ukaže svoje poštovanje prema slavnom pokojniku. Ovo mi je, kao sinu, osobito vredno da spomenem.«³⁰

JOSEF IBN-DANON, »TRI GRANČICE VINOVE LOZE«

Izgnanik iz Beograda Josef ben Jakov Ibn-Danon želeo je da napiše knjigu pod naslovom *Tri grančice vinove loze*, ali je od planirane knjige ostao sam uvod. No upravo u tom uvodu nalazimo dosta podataka o tragičnim događajima iz 1688. godine, kao i mnoge pojedinosti o rabnu Almosninu i njegovom vremenu.

Ibn-Danon, sin Jakova i Sol, bio je učenik, a kasnije lični sekretar rabina Almosnina i nastavnik u beogradskoj Ješivi. Kad su »sa severa počele da stižu teške oluje«, kako piše Ibn-Danon, gotovo niko nije mogao izaći iz opsadenog grada, i tako su Jevreji pali, neko na mač, neko u ropstvo. Gorili su ih ispred konjanika, mučili, ponižavali i ismejavali; skidali do gole kože, hodali su bos, bili gladni i žedni. Terali su ih da rade teške poslove, čak i subotom i praznicima. Uništili su im porodice, odvajali brata od brata, On je sa suprugom i jedincem sinom Mošeom živio u senci smrti. Na mučnom putu i uz naporan posao, osobito ga je ponižavalo to što je morao da se kreće nag. Noću nisu mogli spavati jer su bili i gladni i bez odeće, a nije bilo ni pokrivača. Mnogi su proklinjali dan kad su se rodili. Grupa zarobljenika s kojom je bio Ibn-Danon doterana je do moravskog grada Kremzira. Tu je on čuo vest o smrti svoga rabina i učitelja Josefa Almosnina. Iako ga je za tužna vest veoma pogodila, Ibn-Danon je nalazio utehu u činjenici da je rabin Almosnino za života bio veoma cenjen i poštovan. Imao je i sreću da umre pored sinova i supruge, a ne na putu kao toliki izgnanici koje nisu mogli ni sahraniti.

Ibn-Danon je težio i hrabrio svoje sunarodnike i molio se Svevišnjem da ih što pre otkupe iz ropstva. Meseca teveta 5449 (početkom 1689), Ibn-Danona je ot-

³⁰ *Eduť bIehoset*, predgovor drugoj knjizi.

kupila jevrejska zajednica u Pragu, odakle je posle četiri meseca, kad se malo okreple i ojačao, krenuo dalje i stigao u Amsterdam 6. elula (oko septembra 1689). U Amsterdamu ga je primio u svoj dom Josef ben Natanel Carfat³¹ i poneo se prema njemu kao prema svom najrođenijem. To ga je vratilo u život i postavilo na noge.³² Kasnije ga je domaćin hrabrio da piše o događajima koje je preživio i o rabinu Almosninu, pa je Ibn-Danon odlučio da objavi knjigu *Tri grančice vinove loze*.³³ U prvom delu je želeo pisati o usmenom predanju, protivno shvatanju onih koji misu bili za taj tradicionalni način prenošenja s generacije na generaciju, ali ne samo o tome nego je nameravao da se upusti i u komentare, da iznese neke nedoumice koje su ga mučile u vezi s pojedinim sastavima, te da tu i tamo doda neke novotarije, izreke i slično. Zanimljivo je da se Ibn-Danon unapred ogradio i, naglašavajući da pati od zaborava još od mladosti, dodao kako bi se moglo dogoditi da napiše nešto, a da ta misao nije njegova nego njegovog učitelja rabina Josefa Almosnina, koji je to možda čuo od svog ujaka Jehude Lerme, velikog rabina i naučnika, avbet-dina itd. u njihovom gradu Beogradu.³⁴

Josef Ibn-Danon završio je uvod za svoju knjigu 15. teveta (krajem 1716. godine).³⁵

MOŠE BEN MIHAEL HAKOEN, »PERO PISCA«

Najbolji i najopširniji opis tragedije beogradskih Jevreja 1688. godine ostavio je Moše ben Mihael Hakoen, tada star 46 godina, teolog i jevrejski lider iz Beograda. Bio je poreklom iz Soluna, a otac mu je bio čuveni rabin Mihael ben Moše Hakoen,³⁶ poznat po nadimku »More cedek« (pravedni učitelj), koji je dobio po svojoj istoimenoj knjizi štampanoj u Solunu 1655. godine. Mošeov mlađi brat Jomtov ben Mihael Hakoen ostao je u Solunu, gde je bio poznati lektor i korektor knjiga.³⁷

Moše Hakoen odlazi iz svog rodnog grada u Sofiju, zatim prelazi u Beograd i tu zasniva porodicu. Bio je jedan od najtraženijih prepisivača verskih i drugih tekstova jer je imao vanredan rukopis, hebrejski kvadratni i Rašijev kurziv. Bio je

³¹ Josef ben Natanel Carfat, poznati filantrop, bio je tast čuvenog amsterdamskog jevrejskog štampara Natanela Foa.

³² Iz pisma Ibn-Danona upućenog M. Hakoenu, str. 12.

³³ D. Kaufman, *Joseph Ibn Danon de Belgrade*, REJ, XXXVII, Paris 1898, 285, nap.

³⁴ J. Lerme, *Pletat bet Jehuda*, Venecija 1647. Ibn-Danon ne navodi činjenicu da je knjiga štampana posle smrti rabina Lerme i da je delo velikih napora njegovog učenika i naslednika na položaju glavnog beogradskog rabina Simha ben Geršona Hakoena, jer su gotovo svi rukopisi Jehude Lerme izgoreli u velikom požaru. U časopisu *Sejunot*, br. 3—4, Jerusalem 1959—60, 208, u članku koji obrađuje pisma Avrahama Mihaela Kardozza, jednog od najvratnijih pristalica Šabetaja Cvija, autori članka J. R. Molho i A. Amariljo donose četiri pisma. Kardozo piše na str. 208 o božjim kaznama što su zadesile gradove u kojima nisu verovali u »godinu izbavljenja« (1688). Između ostalih navodi se i Beograd koji je izgorio 1681, a Solun i okolina bili prvne žrtve zemljotresa. Inače je u Beogradu 1663. godine bilo oko 800 Jevreja; vid. *Encyclopaedia Judaica*, sleva B, 425.

³⁵ Prepisao ga je šlimo Hchak d'Akosta Atlas; rukopis prepisa nalazi se u Britanskom muzeju; REJ, XXXVII, Paris 1898, 291—298. Jedan deo Ibn-Danonovog rukopisa donosi M. Gaeter, *History of the Ancient Synagogue of the Spanish and Portuguese Jews*, 42.

³⁶ J. S. Emmanuel, *Precious Stones of the Jews of Salonika*, Jerusalem 1963, br. 807, str. 403; Mihael ben Moše Hakoen, učenik poznatog rabina Šmuela Gaona, preminuo je u Solunu 1678; pisac navodi da mu je sin Moše bio zarobljen u Beogradu i odveden u Nikolzburg zajedno sa rabinom Josefom Almosninom, što svakako nije tačno.

³⁷ Jomtov, mlađi sin Mihaela Hakoena, umro je u Solunu 1728.

veoma muzikalan i imao odličan glas. Gotovo svi njegovi književni sastavi su rimovani. Zarobljen je 1688, ali odvojeno od sina Jakova, koga su Austrijanci odveli u Nikolsburg. Odvojen od svojih milih i dragih, Hakoen prolazi sve strahote puta, o kojima je pisao i njegov kolega Ibn-Danon. Sa najvećom grupom od nekoliko stotina zarobljenika, u lancima je doteran u sabirni logor kraj Osijeka. Ali dok je Ibn-Danon bio oslobođen posle nekoliko meseci, Hakoen je ostao u teškom ropstvu oko dve godine, gotovo sve vreme u lancima. U logoru je bio jedan od najprominentnijih i najpismenijih ljudi. Smatrao je da je odgovoran za svoju grupu, pa je smogao snage da napiše više od 20 pisama koje je posredstvom izaslanika slao čuvenim rabinima i bogatim pojedincima, kao i raznim jevrejskim zajednicama za koje je smatrao da im mogu pomoći. Napisao je i oko stotinak pisama-uzoraka za svoje sapatnike.

Na naslovnoj strani knjige-epistolarijuma na hebrejskom jeziku, koju je štampao posle otkupljivanja iz logora 1691. u Firtu, Hakoen piše u stihovima (u slobodnom prevodu): »Ja siromah nisam prestajao da pišem pisma i reči i da ih šaljem u tržave i zemlje, tamo i amo, prema morima i istoku, jugu i severu, sa pojedincima o našem robovanju; slao sam ih gospodi imućnim ljudima, rabinima i mudrima... A oni su iz mog pisanja videli i razumeli o čemu je reč. Pisao sam sve vreme moga izgnanstva, sve dok nam Gospod nije došao u pomoć, i pišaću dok ne nađem mesto da razvijem svoj šator i nađem spokoj nogama svojim... Ovo govorim gorko, uzdišući u jadu, jer do sada nisam našao sebi odmora i duša mi u pepeo tone... Ja, Moše, tutam izgnan, siromah i bedan, rob Boga svevišnjeg koji sedi u Cionu... Govorim i uzdišem, slomljenog srca i prognan, vapijem i plačem zbog nesreća koje su me snašle... Govori vam gorko... izgnanik iz Beograda«.

Kako je već bilo uobičajeno, pisac se u predgovoru predstavlja (Moše, sin čuvenog rabina, pokojnog Mihaela Hakoena, itd.). Divnim stilom i briljantnim jezikom, u stihovima, Hakoen piše da ga je Svevišnji obdario dobrim okom i oštrim perom kako bi ostavio svedočanstvo o događajima od njihovog izgnanstva iz Beograda. U Osijeku je bio u bednom i jadnom stanju, duševnom i fizičkom, ali je ipak smogao snage da za svoje sapatnike napiše ovu knjižicu.

Drugi deo knjige sadrži 20 pisama, punih pojedinosti iz života u koncentracionom logoru kraj Osijeka. Pisma su u stvari molbe jevrejskim zajednicama i privatnim licima za priloge za život u logoru, kao i za kasniji otkup (pisma nisu sredena hronološki). Moša Hakoen nas od samog početka uvodi u atmosferu užasa i patnji u tom logoru. On beleži priloge, manje i veće, koje su primali i koji su im bar malo olakšavali stanje. Tako u jednom od pisama³⁹ javlja da su primili 18 florina od nekog gospodina Šmuela iz Beča, verovatno od poznatog bečkog filantropa Šmuela Openhajmera. Uoči praznika Pesah,⁴⁰ zarobljenici su primili izvesnu manju sumu novca da je podele nevoljnicima, gladnima i žednima. Nije jasno koja je zajed-

³⁸ Moše ben Mihael Hakoen, *Et sofer, Fürth 1691*, 21b.

³⁹ *Isto*, 23a.

nica poslala tu sumu pošto Hakoem često navodi da je sumu poslao »ploni«, što bi odgovaralo latinskom N. N. Osim te pretprazničke sume (slavili su i u tako groznim uslovima) dobili su menicu («cambio») od nekog dobrotvora, ali novac još nije stigao. Hakoem dalje saopštava da je general, verovatno upravnik osječke tvrđave, besan na njih jer još nije primio otkupnu sumu, a rok koji je određio prošao je pre dva meseca. On je poslao dva svoja čoveka da ih opomenu i zaprete novim mukama. Zarobljenici su bili bespomoćni, molili su da se rok produži za još 20. dana, međutim otkup nije stigao ni posle mesec dana. Tada ih je general pozvao na ispitivanje, ali oni nisu znali šta da mu odgovore, veoma zabrinuti za budućnost. Stoga Hakoem i u tom pismu moli da se smiluju, požure i otkupe ih. Iz pisma saznajemo da je prve zime provedene u ropstvu umrlo više od 100 duša od bolesti, gladi i hladnoće, a druga stotina je otečena i na smrti je. Tih dana je Hakoem dobio krvoliptanje i osećao se veoma loše. Požurivao je da ih što pre oslobode jer se plašio da će im se otvoriti rane kad otopli. U nedatiranom pismu⁴⁰ navodi da su stigla pisma od izaslanika iz Italije.⁴¹

U jednom od pisama,⁴² Hakoem saopštava da je 21. ava došao u logor neki sekretar i doneo dekret kojim se oslobađa 300 lica pošto su Austrijanci dobili novac za otkup od Jevreja iz Beča.⁴³ Onda se postavilo pitanje ko će izići na slobodu pošto je, razume se, svak to želeo. Nekako im je pošlo za rukom da povećaju broj oslobođenih na 350; u logoru je ostavljeno 60 talaca s decom i oko dvadesetak teško bolesnih. Oslobođenima nije inače objašnjeno ništa; taj sekretar je jednostavno došao izjutra, zadržao se oko pet sati, zatim se popeo u kočije i otputovao, a njih ostavio upanikovane. Niko nije znao kad, kako i kojim putem da krene. Nevolja je bila u tome što se Osijek nalazilo gotovo na liniji fronta, pa su se našli u neodumici kuda da krenu. Većina je odlučila da ode do Budima i tamo sačekati da prođe gnev. Predstavnici oslobođenih zamolili su gradonačelnika da im dodeli hranu za put i lađe da otplove, ali ih je on odbio. Tada se sakupiše i počеше da jadikuju gorče nego onog dana kad su pali u ropstvo. Trećeg dana su bili primorani da napuste Osijek; našli su tri male lađe u koje je počelo da uskače oko 400 duša. Moše Hakoem, koji je zadržan u logoru sa drugim taocima, uglavnom liderima beogradske jevrejske zajednice, piše da su dobili sledovanje hleba samo za 50 duša, a njih je bilo oko 160. On moli da ih premeste u neki logor blizu naselja u kome ima Jevreja da bi im pomagali u nevolji, a ne da ih ostave kraj Osijeka u jeku rata; pa sličkovito predstavlja zarobljenike kao jagnjad među volkovima, jer je i okolno stanovništvo neprijateljski raspoloženo prema njima, uz gorku stvarnost njihovog ropstva.

Jedno pismo⁴⁴ ima i nekih autobiografskih podataka, a povodom pisma koje je primio od štarfjeg sina iz logora kraj Nikolsburga. On piše da su sa njim neki istaknuti članovi beogradske jevrejske zajednice i pun je izraza zahvalnosti Jevrejima u Nikolsburgu koji im pomažu na sve moguće načine.

⁴⁰ Isto, 19a.

⁴¹ Isto, 23a.

⁴² Vid. napomenu 22.

⁴³ Et sofar, 24a.

⁴⁴ Isto, 20a.

Hakoen dalje piše da nije izgubio nadu u skoro oslobođenje, koje će možda uslediti posle praznika Pesah. On se boji da ostane sam pošto je veoma slab i utučen, a i star je, ima već 46 godina!⁴⁵ Zato moli sinove da posle oslobođenja ne kreću nikud bez njega. Dok su drugi zarobljenici s porodicama već na slobodi, on je odvojen od svojih milih i dragih i tu, u Osljeku, trudi se sa još nekoliko lidera iz Beograda da nosi breme odgovornosti za sapatnike-zarobljenike, uz teškoće sopstvenog ropstva, da im pomogne i da za njih piše pisma i molbe. U jednom od pisama,⁴⁶ Moše zahvaljuje domaćinima svoga sina i veli da njihova dobroćinstva nikad neće zaboraviti. Još navodi da pati od nesаницe i da mu je ruka otežala, ali da ipak danonoćno piše pisma.

Dana 25. hešvana (krajem 1689) uputo je Hakoen pismo u Amsterdam Josefu Carfatiju.⁴⁷ Posle dugog obaveznog uvoda punog pohvalnica u stihovima, Hakoen piše kako je saznao da je Carfati učinio dobru zarobljenicima njegovog razorenog grada Beograda, pa ga moli da to i njemu učini i uzme ga za pisca tekstova svetih knjiga kako bi časno zarađivao hleb svoj nasušni. Carfatijev sekretar u to vreme bio je Josef Ibn-Danon, koji je po nalogu svoga poslodavca odgovorio 28. adara (oko marta 1690). Hakoen je i to pismo uneo u svoju knjigu.⁴⁸ I pored bezbroj veoma laskavih epiteta (Hakoen je pisac da mu ravnog nema, rukopis mu je kao drago kamenje, Carfati će se radovati da mu Hakoen napiše dva svitka Tore i sl.), kad je prešao na stvar — slika je bila tužna: naime, Josef Carfati sumnja da će Moše Hakoen moći da se izdržava u Amsterdamu s celom porodicom od pisanja Tore jer je u gradu velika skupoća, što mu mogu potvrditi i Jevreji iz Carigrada koji su se u to lično uverili, a od zajednice sigurno ne može očekivati pomoć pošto je kasa prazna. Ibn-Danon, koji piše te redove, dodaje u svoje ime da se ni on ne može izdržavati od pisanja. Dosad je našao dopunski posao u nekoj ješivi i podučava decu, ali sada u Amsterdamu ima i previše takvih kao što je on. Ibn-Danon piše: »Ja sa porodicom stanujem u domu Josefa Carfatija već 8 meseci... Da nije njegovog milosrđa umirao bih od gladi«. Sve u svemu, bilo je to lepo pismo, uz puno dobrih želja i pozdrava od Ibn-Danona, u nadi da će uskoro čuti dobre vesti od Hakoena.

Porogor na to pismo je bez datuma.⁴⁹ Kao da je prevideo ili nije dobro razumeo poruku iz Amsterdama, Hakoen piše u stihovima pohvalno pismo i, kao uzgred, interesuje se kako je Ibn-Danon stigao do Amsterdama, kuda ga je put vodio, da li je imao velike izdatke, da li su mu Jevreji usputno pomagali oko prevoza, i slično. U tom pismu javlja Hakoen da je sada zauzet pisanjem knjige koju je nazvao *Pero pisca* i zato je ovo pismo tako kratko. Dodaje da je dobio pismo od sina Jakova koji se nalazi u Nikolsburgu već oko godinu dana. Jakov mu je pisao da su u taj grad stigli emisari i pričali slavopojke o Carfatiju, koga Hakoen opet moli da ga otkupi i oslobodi ropstva, a on će već znati kuda će poći. Hakoen ne zaboravlja da na poledini pisma pozdravi prijatelja Josefa Ibn-Danona, izgnanika iz Beograda, koji sada živi u Amsterdamu. Hakoen dodaje da je zasad još u oko-

⁴⁵ Igra reči po gematiji, zbir slova MEM-ALEF-HEJ je 46, ali ako se od tih slova spoji reč MEA, to znači 100, tj. stogodišnjak, kako se tada i osećao Hakoen!

⁴⁶ Et sefer, 21a.

⁴⁷ Isto, 16b.

⁴⁸ Isto, 17a.

⁴⁹ Isto, 17b.

vima i molj Ibn-Danona da kaže za njega neku dobru reč na pravom mestu pošto je on mnogo doprineo da se većina zarobljenika oslobodi, a njega, Hakoena, još drže kao taoca.

Dirljivo je pismo saučešća nekom dobrotvoru mnogih zarobljenika kome je umro sin. Moše Hakoen, koji je video tolike strahote i koji je rob u lancima, prelazi zatim na stvar što ga zaokuplja i kaže da je nastavio da piše svim faktorima koji su u mogućnosti da im što pre pošalju novac za izbavljenje jer je rok već na izmaku, a treba još mnogo uraditi da se iskupe iz ropstva. On ga moli da mu odmah javi čim stigne novac iz Venecije. Na kraju opet izjavljuje saučešće, šalje reči utehe i potpisuje: »Mi zarobljenici koji već dve godine živimo i neposejanoj zemlji i potpisujemo se ovdje u Osijeku.«⁵⁰ Na sledećoj stranici⁵¹ se »potpisani u Osijeku« žale da su pisali jedanaest pisama raznim zajednicama, ali da odgovor nisu primili.

U jednom pismu⁵² upućenom nekom starom uvaženom i poznatom rabinu, koji nije žalio truda i brinuo za zarobljenike, Hakoen piše da su primili izvesnu sumu novca i odeću. Osm toga su uoči Pesaha stigli neki Jevreji u njihov logor, doneli im pozdrave i uneli malo radosti u njihov život. Hakoen u nastavku saopštava da im je te druge zime bilo dozvoljeno da ponekad izidu i noćivaju po selima, ali da su gladni i mnogi su na samrti. Svakog dana umiru po 2—3 lica, a ostali ne mogu da se drže na nogama, otečeni su i veoma loše izgledaju. Hakoen dodaje da je saznao kako su im poslali novac i lanenu odeću, ali da nisu primili ništa od toga. Potpisuje se u ime ogorčenih izgnanika koji jadikuju u Osijeku. U sledećem pismu⁵³ saopštava da su novac i lanena odeća ipak stigli. U nastavku piše da su dobili vesti od zarobljeničkih izaslanika koji se nalaze u nemačkim zemljama. Oni im javljaju da su prilozi nemačkih Jevreja najveći i da im zarobljenici to nikad neće zaboraviti. Međutim, ti veliki prilozi još nisu stigli u Osiječ, ali su od istih dobili 200 florina i to odmah podelili bolesnima i onima koji su već naduveni od gladi.

U pismu bez datuma⁵⁴ nazire se svetlost u tami ropstva. Zarobljenici mole nekog dobrotvora koji im je i ranije pomogao da nastavi dobra dela i da im pošalje za lihe hrane za put, iako trenutno još ništa ne znaju o vremenu izlaska na slobodu. U sledećem pismu⁵⁵ nema ništa novo: ostatak duga za otkup nije još stigao, pa moli već drugi ili treći put da to učine što pre. Onaj kome Hakoen piše je, kako izgleda, neka uticajna ličnost koja se može obratiti generalu da ih oslobodi pošto je leto već na izmaku. Uz to su im potrebne bar dve lađe. Među zarobljenicima ima takvih koji žele da idu na sever, ima ih koji hoće na jug, a ima i onih koji se nameravaju vratiti u Beograd.

U pismu od 1. elula (avgusta ili septembra 1690), Hakoen javlja da im je njihov izaslanik (ne pominje mu ime) pisao već nekoliko puta, ali da se još nije vratio.

⁵⁰ Isto, 21b.

⁵¹ Isto, 22a.

⁵² Isto, 22a.

⁵³ Isto, 22b.

⁵⁴ Isto, 23a.

⁵⁵ Isto, 25a.

Zarobljenici ne znaju šta je uzrok tolikom zakašnjenju. Rok je kratak, približavaju se praznici, zima je na pragu, a oni su bolesni, jadni i bedni. Hakoën se ovde obraća nekoj ličnosti koja im je već mnogo pomogla za vreme zarobljenštva i moli je da govori s nekim oficírom kako bi ovaj održao obećanje. Sledeće pismo⁵⁶ je upućeno nekom Jehudi, kome Hakoën zahvaljuje za sve što je za njih učinio i moli ga da nastavi dobra dela i pomogne im da odu iz Osljeka. Najzad je stigao dugo očekivani dan: Moše Hakoën je oslobođen iz logora posle pune dve godine. Međutim, on piše⁵⁷ da je teškoća u tome što su neodeveni, a treba da krenu na put, pa moli da im pošalju odeću, obuću i hranu.

Pretposlednje i poslednje pismo⁵⁸ su izrazi zahvalnosti za otkup i oslobođenje, za sve što je učinjeno da budu izvedeni iz ropstva u slobodu, iz tame na svetlost. Najzad je došao dan i oni su oslobođeni, pa čekaju na raskrsnici da stignu lađe koje će ih odvesti u mesto opredeljenja.

Time se završava epistolarijum. Moše Hakoën piše poslednje redove, neku vrstu epiloga, kaže da se nalazi na putu i želi da štampa svoju knjigu *Et sofer (Pero pisca)*, pripremio je i drugu knjigu koju namerava objaviti, a kojoj će dati ime *Keset sofer (Piščeva flašica mastila)*.⁵⁹

Odmah posle oslobođenja otputovao je Moše Hakoën u Firt gde je postojala hebrejska štamparija i tamo štampao svoj epistolarijum *Pero pisca* iz koga su i uzeti navedeni podaci. Posle kraćeg boravka u Firtu stigao je u Veneciju.⁶⁰ Tu je u svom elementu: cene ga i poštiju, uskoro postaje hazan čuvene Levantinske sinagoge, bavi se lekturom knjiga, piše pesme, pravi indekse za knjige, mnogi mu se obraćaju da im piše «haskamot», pristanke, tj. preporuke za knjige, i sl.⁶¹ Između ostalog je napisao *Pesme i ode*,⁶² među kojima i pesmu o padu Beograda 1688. godine.⁶³

⁵⁶ Isto, 24b.

⁵⁷ Isto, 24a.

⁵⁸ Isto, 25b.

⁵⁹ Knjigu koju je Moše Hakoën nagovestio nisam mogla nigde pronaći, niti je gde registrovana, pa verujem da *Keset sofer* nije ni štampana.

⁶⁰ U Veneciji je Moše Hakoën poženio i poučavao svoju decu: kći Ester udala se za Jehudu ben Josefa Ferca iz Raguze, poznatog pristallcu Šabtaja Cvija, pisca knjige *Parah Levanon (Libanski cvet)*, Berlin 1712. Sin Mihael uzeo je Avigatlu, kćerku čuvenog Kabaliste Josefa Isahara Bera, sina Elhanana Geca; A. Frankl-Grunn, *Geschichte der Juden in Kremsier*, i Tell, Breslau 1896, 81—82. Uzgred, u Veneciji je J. I. Ber 1701. objavio knjigu *Šloša sarigim (Tri grančice vinove loze)*; indeksa za nju je sastavio Moše ben Mihael Hakoën; treba naglasiti da knjiga nije ni u kakvoj vezi s projektovanom istoimenom knjigom Josefa Ibn-Danona.

⁶¹ Avraham bar Šabtaj Hakoën, *Kehunat Avraham*, Venecija 1719; 7; Š. Morpurgo, *Semeš cedaka*, Venecija 1742, Hošen mišpat, 24.

⁶² *Širot vetišbohot*, manuskript u Britanskom muzeju, Add. 26.967; snimak rukopisa na mikrofilmu u Institutu Ben-Cvi, Jerusalim.

⁶³ Fonetiki: «Kantiga di Belogrado kvando veno il Nemci a!»; Moše Atijas u *Tribute to Abraham*, Jerusalem 1959, 135—140. Donosimo deo te pesme koju je nazvao «Zalopjka o stradanju zajednice i o izgonu i zarobljavanju u gradu Beogradu dana 14. meseca ava godine 5448»:

Počujte, milostivi ljudi:
presuda tako strašna ova
četrnastoga dana meseca ava
na Beograd je pala.
Stari i mladi to videsmo,
svi članovi porodice
u ropstvo carsko padosmo.
Osmotrite, dobro promislite,
plač novi izdržite;
nismo mogli ni zamisliti
da ćemo u carske ruke pasti...

ŠLOMO MONIJAN IZ BEOGRADA

Još jedan Beograđanin iz grupe zarobljenika doživio je velike počasti posle teških patnji. Bio je to Šlomo Monijan koji je kao dečak od 7 godina pao u ropstvo 1688. godine.⁶⁴ Posle godinu i po dana provedenih u zarobljeničkom logoru u Moravskoj otkupile su ga tamošnje jevrejske zajednice. Bistri dečak je privukao njihovu pažnju, pa su mu omogućili da završi školovanje. Posle kraćeg službovanja u mestu Šafa ponudeno mu je mesto glavnog rabina i dajana u moravskom gradu Novi Rausnic. Na tom položaju ostao je 32 godine, od 1718. do svoje smrti 1750. Bio je oženjen kćerkom rabina Elhanana iz Nikolsburga. Autor je mnogih knjiga. Celog svog veka, do kraja života se potpisivao kao »Rabin Šlomo, sin pokojnog Jakova iz porodice Monijan, izgnanik iz Beograda«. Bio je poznat i kao »Sefard iz Beograda« i kao »Türkl« pošto su gotovo svi beogradski Jevreji tog vremena bili turski podanici. Jedan od njegovih sinova, Perec, usvojio je prezime Türkl, koje se potom dosta proširilo i vremenom se smatralo za aškenaško.⁶⁵ Na nadgrobnom spomeniku Šloma Monijana, osnivača porodice Türkl, urezano je:

»Ovde je sahranjen veliki i čuveni rabin... Šlomo sin Jakova, avbet-din i glavni rabin ovdašnje svete zajednice Rostic, autor knjige Šlomov tron... Ime se proslavilo kroz celu državu čuvenog rabina... Sefarda Šloma Monijana iz svete zajednice Beograd, zeta rabina i glavnog dajana svete zajednice Lajpa, rabina Elhanana iz Nikolsburga... Detinjstvo mu nije osramotilo starost... Kao dečak od 7 godina zarobljen je i godinu i po dana u ropstvu nije izneverio zapovesti Svevišnjeg. Bio je poveden kao jagnje na klanicu i pružio je svoj vrat da ga zakolju kao gojuba... Kada je odrastao... primljen je za rabina i av-bet-dina svete opštine Šafa i skoro odmah zatim za ovdašnjeg glavnog rabina i dajana. Ovde je predavao nauku i odgojlo mnoge učenike, među njima čuvene rabine. Sastavio je mnoge knjige i držao predavanja 32 godine, od 5478. do 5510. godine (1718—1750)«. ⁶⁶

NEHEMIJA HIJA HAJON

Jedna od kontroverznih ličnosti jevrejstva svoga doba je »naše gore list« — Nehemija Hija ben Moše Hajon, i on je donekle vezan za istoriju beogradskih Jevreja. O svom poreklu priča sam Hajon:⁶⁷ njegov otac Moše je rođen u Sarajevu i želio je da se odseli u Erec Jisrael. Krenuo je na put sa bremenitom suprugom. Nehemija je rođen uz put 1668. u Aleksandriji, gde se porodica Hajon zadržala oko šest godina, a zatim produžila put i stigla u Jerusalim. Kasnije su nekoliko godina

⁶⁴ E. Fleisch, »Zur Geschichte der Juden in Mahren«, Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft, XVIII, 1926, 37—38.

⁶⁵ U Rausnicu 1808. nalazimo poreskog obveznika Filipa Türkla, pravnuka rabina Šloma Monijana, a Perecog unuka.

⁶⁶ H. Fleisch, nav. članak, 21—22, 37—38, Neu-Rausnitzer Grabschriften, No. 8.

⁶⁷ N. H. Hajon, Modas rabs, Amsterdam 1714, 26.

živeli u Nablusu (Šhemu). Kad je Nehemiji bilo 19 godina vratili su se u Sarajevo, gde se mladić venčao sa Mazal-tov, kćerkom Šmuela Almullija. Posle kratkog vremena otišao je u Beograd da obavi neke poslove. Međutim, nije imao sreće jer su Austrijanci ubrzo osvojili taj grad i povelili u ropstvo sve Jevreje koji su se tamo našli. Među zarobljenicima je bio u Nehemija Hija Hajon. Da bi oslobodio sina, Moše Hajon je krenuo u Italiju da sakupi dovoljno novca za otkup. Tako je stigao i u Modenu u dom rabina Benjamina Hakoena, čuvenog pristalice »mesije« Šabtaja Cvija, istovremeno kad je Elija Jurado boravio u domu Avrahama Roviga.⁶⁸

O boravku Nehemije Hije Hajona u Beogradu, o zarobljavanju i oslobođenju saznajemo i iz Nehemijine polemike sa amsterdamskim rabinom Naftalijem Kacom, koji ga optužuje da je pristalica Šabtaja Cvija. Nehemija tada donosi svedočanstvo petorice jevrejskih izbeglica iz Beograda koji su našli utočište u Amsterdamu.⁶⁹ To pismo je pisano u utorak 6. tišrija 5474 (krajem 1713) i glasi:

»Mi dole potpisani stanovnici Beograda, koji smo pali u ropstvo u pomenutom gradu, bili smo prisutni kada je haham Hija Hajon stigao u Beograd iz Bosne Saraja, gde je ostavio suprugu, da bi pregovarao u vezi sa trgovinom. Mi dole potpisani zaklinjemo se... da su reči rabina Naftalija laž i neistina, jer mi poznajemo pomenutog hahama Hiju i njegovog oca Mošea Hajona i strica mu Jchaka Hajona i nikad nismo čuli o njemu neku sramotu, a naročito o promeni vere. Osim toga, za vreme boravka dotičnog rabina Hije u Beogradu došlo je iz Solana mnogo preobraćenih,⁷⁰ pa ako bi reči rabina Naftalija bile istinite, ovi preobraćeni bi ga prepoznali. Ali haham Hija se kretao javno po pijaci, kao i svi jevrejski trgovci, i nikada ga niko nije optužio... Treba znati da je u celoj turskoj državi pravilo da onaj ko se preobrati ne može dalje nositi jevrejski ukras⁷¹ jer bi to bilo opasno za njega. Čak i kad bi ga stavio, Jevreji mu to ne bi dozvolili, a haham Hija je javno išao kao i svi Jevreji i bio među nama cenjen i priznat u očima svih Jevreja. Svi ga poznajemo i ruka mu se nije pomerila od naših ruku sve do našeg izgnanstva iz Beograda, i s nama je izišao iz ropstva. Nikad se nisu dogodile stvari o kojima je govorio rabin Naftal o savršenom mudracu Nehemiji Hiji Hajonu i istina treba da se dokaže na taj način što će Naftali povući klevete... Za istinit iskaz svojeručno smo se potpisali mi Beograđani koji poznajemo pomenutog hahama Hiju, a nalazimo se u Amsterdamu: *Jakov Ahuvi, Šlomo Halevi, Meir Hakoen Belifante,*⁷² *Avraham ben Paltiel Ahuvi i Avraham ben Jehuda Čiprut*«.

⁶⁸ I. Sonne, *nav. članak*, 288.

⁶⁹ N. H. Hajon, *Haced Cvi*, Amsterdam 1714, list 37b.

⁷⁰ »Preobraćeni« su bili pripadnici sekte »Donme« mesijanskog pokreta Šabtaja Cvija koji su prešli iz Jevrejstva na Islam, po ugledu na Cvija, koji je čak primio tursko ime i postao *Mehmed-elendi*. U narodu su ih zvali »poturice«, »prestupnici« i slično, ali su oni sebe nazivali »Maaminim«, tj. vernici, ljudi koji veruju u svoga Mesiju, Inkarnaciju božanstva.

⁷¹ Ovaj deo je kao i celo pismo pun podataka o načinu života u Beogradu i Turskom Carstvu uopšte.

⁷² Umro je u Amsterdamu 1721; unuk mu je bio glavni rabin na Barbadosu.

Summary

THE TRAGEDY OF BELGRADE JEWRY IN 1688

After the introductory part in which it is emphasized that data about Jews in Belgrade originate from the period after 1521, i.e. after the Turks had come to this city, the author showed the general position of Jews in the Ottoman Empire during XVI and XVII centuries. Jewish community in Belgrade flourished in the mid XVII century when it was very powerful in the economic and cultural sense and it was respectable among the Jewish communities in Turkey as well as beyond its borders. Numerous and tight economic connections with Jews all over Europe, and even with the State of Israel, made it possible to form foundations to pay ransom for the enslaved Jews, and also to make progress in culture, as it was with Jewish schools, for example. Through biographical data of some eminent Jews from the XVII century we can see the tragedy which happened to the Jewry when the Austrian army conquered Belgrade in 1688. We have records of Yitzak Almosnin, Josef Ibn-Danon, Moshe ben Michael Akden, Shlomo Monian and some others who were eminent citizens of the period. Their sufferings were described by anonymous writers or they described their tragedies themselves, which regularly ended somewhere on the North of Sava and Danube in Austria and Western Europe.